

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА УЧАСНИКІВ СПРАВИ ПРО БАНКРУТСТВО

Досліджено еволюцію, яку концептуально пройшов інститут неспроможності протягом всієї історії свого розвитку в Україні та за кордоном. Проаналізовано основні етапи процесу становлення та розвитку регламентації правового становища основних учасників справи про банкрутство.

Ключові слова: банкрутство, конкурсний процес, неспроможність, боржник, кредитор, арбітражний керуючий.

Бутирская И.А. История становления регламентации правового положения участников дела о банкротстве

Исследована еволюция, которую концептуально прошел институт несостоятельности на протяжении всей истории своего развития в Украине и за границей. Проанализированы основные этапы процесса становления и развития регламентации правового положения основных участников дела о банкротстве.

Ключевые слова: банкротство, конкурсный процесс, несостоятельность, должник, кредиторы, арбитражный управляющий.

Butyrska Irina.

This article explores the evolution, which conceptually was passed by insolvency institute throughout the history of its development in Ukraine and abroad. The main stages of the process of formation and development of the regulation of legal status of main participants in the bankruptcy proceedings are analyzed.

Key words: bankruptcy, competitive process, insolvency, debtor, creditors, the arbitration administrator.

Історія конкурсного процесу почалася ще від перших етапів становлення грошово-кредитних відносин. І це не випадково. Оскільки там, де є торгівля і ринкові відносини, обов'язково є кредитори і боржники, а останні не завжди в змозі розрахуватися за отриманий товар. Дослідження сучасного стану регламентації правового становища учасників провадження у справі про банкрутство неможливе без вивчення історії конкурсного процесу, що і зумовило необхідність дослідження історичного генезису регулювання статусу учасників справи про банкрутство.

Особливості інституту неспроможності на різних стадіях його історичного розвитку та особливості правової регламентації становища учасників справи про банкрутство досліджувалися ще видатними дореволюційними вченими – класиками конкурсного права Г.Ф. Шершеневичем та А.Х. Гольмстенем. Не втратили ці питання своєї актуальності і на сьогоднішній день. Дану проблематику досліджували такі науковці, як Б.М. Поляков, О.М. Бірюков, Я.Г. Рябцева, В.П. Козирєва та інші.

Зародження конкурсного процесу відбулося ще в епоху рабовласницьких суспільств, для яких було нормою сприйняття людини як речі (раба). І за таких умов цілком природним було звернення стягнення за невиконання майнових зобов'язань на самого боржника, а не на його майно. Подібні норми знаходимо вже у законах Липитиштар (XX-XIX ст. до н.е., царство Шумеру), Законах Хамурапі (XVIII ст. до н.е., Вавилон) та в асирійському праві XV-X ст. до н. е.

Вважається, що перші кроки у правовому регулюванні конкурсного процесу були зроблені за часів римського права. У Римській республіці початкового періоду неспроможного боржника можна було продати в рабство, пізніша історія має і боржникові в'язниці, і фізичне покарання¹. З розвитком товарообігу римляни дійшли висновку, що покарання боржника навіть смертю не відшкодує заподіяних кредитором майнових збитків. Набагато вигідніше замість фізичної розправи примусити боржника відшкодувати заподіяні збитки, відповісти своїм майном. Особиста відповідальність замінюється майновою, за якою боржник відповідає своїм майном². Так, у випадку зникнення боржника, яке унеможливило особисте виконання зобов'язання, кредитори могли звернутися до претора з проханням допустити їх до володіння майном боржника. Такий допуск надавав кредиторам можливість нагляду за майном боржника і забезпечував його збереження. Після спливу 30 днів, якщо ні боржник, ні інші особи не задовольняли вимоги кредиторів, останні збиралися разом для обрання зі свого числа особи, яка б здійснювала продаж майна, – *magister bonorum venderdorum*. На думку Я.Г. Рябцевої, у *magister bonorum venderdorum* можна знайти перші згадки про особливих учасників, пов'язаних з відносинами банкрутства³. На цю особу покладалися обов'язки виклику осіб, які б бажали придбати майно неспроможного боржника та складання умов угоди. Крім того, вже бачимо проведення праобразу зборів кредиторів.

Найстарішою пам'яткою древньоруського права є «Руська Правда». А.Х. Гольмстен зазначав, що в Руській Правді XIII ст. уже знаходимо вказівки на конкурсний процес: «Ст. 69 за Карамзинським списком врегулює той випадок, коли у боржника декілька кредиторів, і він не в змозі їм заплатити; випадок цей вирішується дуже просто: боржника ведуть на торги та продають; виручені від продажу кошти розподіляють між кредиторами»⁴. Також Руська Правда встановлювала черговість задоволення вимог кредиторів: борг князю виплачувався позачергово; у першу чергу задовольнялися вимоги іноземних кредиторів, якщо їм невідомо про те, що боржник вже багатьом заборгував; а потім сума, що залишилася, розподілялася між іншими кредиторами, повністю виключаючи з їх кола тих, що нараховували на свою користь непомірно великі відсотки.

В епоху середньовіччя на зміну звичаєвому праву «варварських» законів приходять зріла система правового регулювання товарно-грошових відносин, яка багато в чому перейняла основи правового регулювання римського приватного права. У цей період виникає новий учасник у справі

про банкрутство – комітет кредиторів. Так, у середньовічній Італії функцію управління майном неспроможного боржника було покладено на комітет кредиторів – *comitatus creditorum*, до обов'язків якого входили: розшук майна боржника та створення ліквідаційної маси, володіння майном боржника, управління ним, представництво боржника в суді, укладення мирової угоди з боржником. Крім того, комітет повинен був перевіряти вимоги кредиторів.

Активна правотворча діяльність італійських середньовічних юристів у сфері конкурсного процесу викликала прийняття відповідних законів і у Франції. Значний інтерес являє собою розпорядження Генріха III 1582 р., яким передбачено створення особливої комісії з трьох членів для перегляду всіх справ про неспроможність, що мали місце протягом останніх 20 років. Таким чином, даний закон уже передбачав можливість перегляду рішень суду у справах про неспроможність вищестоящими комісіями, в яких можемо знайти елементи апеляційної інстанції на сучасному етапі. З приходом до влади Наполеона було здійснено чимало реформ у правовій сфері, у тому числі і у праві неспроможності. Торговельне уложення 1808 р. у третій книзі містило положення про неспроможність, що суттєво відрізнялись від попереднього права. Нове уложення внесло багато позитивних змін до конкурсного права, забезпечуючи в більшій мірі інтереси кредиторів. Закон передбачав призначення судом спеціальної особи – судді-комісара, який здійснював загальне управління діями учасників конкурсного провадження: перевіряв вимоги кредиторів, організовував перевірки їхніх представницьких органів, вирішував суперечки, здійснював контроль над іншими учасниками.

Щодо країн анло-саксонської системи права, то перший закон у сфері конкурсного права було прийнято в Англії у 1543 р. Даний закон мав в основному кримінальний характер і передбачав суворі покарання для неспроможного боржника. Цивільна частина його положень обмежувалася приписами лорду-канцлера щодо арешту майна боржника та його розподілу між кредиторами. У 1825 р. було прийнято перший банкрутський статут, яким вперше було передбачено право боржника ініціювати відкриття конкурсного провадження. Але цей статут не передбачав контролю за діями кредиторів, у зв'язку з чим у 1831 р. було створено особливий банкрутський суд – *Court of Bankruptcy*, що складався з шести членів. Задача управління майном боржника була передана сумісно піклувальникам, обраним кредиторами, та присяжним піклувальникам, що діяли при банкрутському суді.

Значні зміни у суб'єктному складі учасників конкурсного процесу Англії були внесені конкурсним статутом 1869 р. Даний закон скасував втручання посадових осіб в управління майном боржника, яке було передано до відання самих кредиторів. На зміну судовим піклувальникам прийшли особи, що обиралися кредиторами на власний розсуд – *trustees*. Але цей закон діяв порівняно недовго, оскільки безконтрольність кредиторів не

сприяла ефективності конкурсного процесу і тягла за собою чисельні зловживання. Все це зумовило прийняття у 1883 р. нового конкурсного статуту, який багато в чому повернув положення, що діяли до 1869 р. Згідно даного закону, управління майном неспроможного боржника доручалося не судовим, а адміністративним органам, а саме міністерству торгівлі.

У США першим нормативним актом у сфері відносин неспроможності був банкрутський статут 1800 р., дія якого поширювалася тільки на торговельну діяльність, а об'єднання торговельної й неторговельної неспроможності відбулося у 1841 р. У 1867 р. з'являється новий банкрутський статут, який закріпив те, що справи про банкрутство перебували у провадженні окружних судів. Як орган, уповноважений управляти конкурсним процесом, передбачалися виборні з членів суду особи. На таких осіб покладалися обов'язки зі скликання загальних зборів кредиторів, перевірки вимог кредиторів, перевірки звітів піклувальників. Такі особи за своїм статусом були схожі на суддів-комісарів у Франції⁵.

У XVIII ст. у Росії (до складу якої тоді входила більша частина і України) починають бурхливо розвиватися економічні відносини, що викликало необхідність правового регулювання неспроможності. Перша спроба російського законодавця створити кодифікований акт у цій сфері мала наслідком прийняття у 1740 р. Статуту неспроможності, або, як його називали у суспільстві, банкрутського статуту. Цим актом було вперше законодавчо закріплено статус кураторів як посадових осіб, які обираються кредиторами або призначаються Комерц-колегією, діють за дорученням суду та представляють інтереси боржника. До кураторів висувалися вимоги щодо сумлінності, виборності лише з кредиторів п'ятої черги, наявності російського підданства, за виключенням ситуацій, коли боржник або будь-хто з кредиторів були іноземцями. Але на практиці Статут 1740 р. не діяв, у зв'язку з чим у 1800 р. було прийнято новий банкрутський статут, який вважається першим у Росії кодифікованим актом про неспроможність. Цей Статут поширював свою дію як на торговельну, так і на неторговельну неспроможність. Статутом 1800 р. було встановлено винагороду для кураторів у розмірі двох відсотків від суми, що була отримана від продажу майна банкрута.

У 1832 р. було прийнято Статут про торговельну неспроможність. Даний Статут ввів інститут присяжних попечителів, які призначалися судом не з числа кредиторів і діяли поряд із кураторами. Попечитель обирався з числа присяжних повірених – адвокатів. Основною метою попечителя було забезпечення законності всіх дій неспроможного боржника. Конкурсне управління формувалося кредиторами шляхом обрання голови і кураторів. До повноважень конкурсного управління належало формування активу і пасиву боржника, вирішення питань про долю боржника, зокрема і про притягнення його до кримінальної відповідальності. До числа конкурсних кредиторів Статут 1832 р. відносив і тих, чії вимоги були забезпечені заставою.

Присяжні попечителі разом з конкурсним управлінням замінювали боржника в управлінні його майном. Основною задачею попечителя було вжиття охоронних заходів щодо підготовки конкурсного провадження, а конкурсне управління займалося ліквідацією майна. Щодо такої подвійної системи управління справами боржника Г.Ф. Шершеневич висловлювався як проти абсолютно надмірного ускладнення. Але головний недолік, на думку вченого, полягав не у цьому, а у відсутності точних меж часу, коли припиняється діяльність одного органу і починається діяльність іншого, а також у приєднанні до присяжного попечителя наявних кредиторів як непотрібного баласту. Посада присяжного попечителя, на думку Г.Ф. Шершеневича, безумовно повинна бути одноособово⁶.

Дослідження правового регулювання відносин неспроможності у дореволюційній Росії свідчить про його досить високий рівень навіть у порівнянні з сучасними йому зарубіжними аналогами. Одним із доказів цього є регламентація законодавством того часу відновлювальних процедур, розвиток яких зазвичай пов'язують з реформою законодавства про банкрутство США 1978 р. Мова йде, зокрема, про введення у 1836 р. у російське право неспроможності інституту адміністрації, який суттєво полегшував становище боржника, оскільки дозволяв відновити його платоспроможність. Інститут адміністрації у справах торговельних був введений і детально врегульований Статутом судочинства торговельного. Метою адміністрації було саме відновлення справ боржника, приведення підприємства у такий стан, який би давав можливість не лише задовольнити вимоги всіх кредиторів, але і забезпечити подальшу діяльність підприємства. З метою реалізації даних цілей, керівник боржника відсторонювався від управління підприємством, яке переходило у відання досвідчених адміністраторів. З позиції сучасного праворозуміння, адміністрація у справах торговельних є чимось подібним до інституту керуючого санацією, одним із завдань якого також є відновлення платоспроможності боржника.

Здійснення в Росії судової реформи 1864 р. мало наслідком внесення певних змін і до конкурсного процесу. До реформи справи про неспроможність розглядалися комерційними судами, а за їх відсутності – ратушами або магістратами. У зв'язку з ліквідацією магістратів, частина конкурсних справ перейшла до окружних судів.

Наступним етапом у розвитку правового регулювання відносин неспроможності стало прийняття у 1922 р. Цивільного кодексу Української РСР, а у 1924 р. – Цивільного процесуального кодексу Української РСР (у 1929 р. до нього були включені правила розгляду справ про неспроможність). До органів конкурсного управління радянського періоду відносилися зберігач, ліквідатори та особливе управління. При чому, враховуючи публічний характер конкурсного процесу, кредитори не брали участі у формуванні органів конкурсного управління. На ліквідаторів покладалась обов'язки встановити актив та пасив неспроможного боржника, розшукати, оцінити та здійснити реалізацію його майна, розглядати претензії кре-

диторів. Також законодавством було передбачено можливість створення ліквідаційної комісії, члени якої несли солідарну відповідальність за неналежанне виконання своїх обов'язків та завдані боржнику або кредиторам збитки.

З 1930-х рр. відносини, пов'язані з неспроможністю, радянським правом практично не регулювались. Офіційна доктрина не визнавала інститут банкрутства, оскільки при плановій соціалістичній економіці, як проголошувалося, не було місця неспроможності. Більше того, на початку 1960-х рр. норми про банкрутство взагалі були виключені із законодавства СРСР. Як наслідок, доводиться констатувати, що цивільне право у радянський період свого розвитку втратило практично всі дореволюційні традиції правового регулювання банкрутства.

У незалежній Україні першим законодавчим актом у сфері неспроможності став Закон України «Про банкрутство» (далі – Закон про банкрутство) від 14 травня 1992 р. Зазначений закон поширював свою дію тільки на юридичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності. До представницьких органів кредиторів віднесено збори та комітет кредиторів. Розпорядником майна міг бути призначений банк боржника, Фонд державного (комунального) майна (якщо боржник – державне підприємство, організація) або інша особа за пропозицією боржника чи кредиторів. Також Законом 1992 р. було передбачено особливих учасників справи про банкрутство – санаторів. До них належали громадяни і юридичні особи, які бажали взяти участь у санації боржника.

Але Закон 1992 р., який по своїй суті був прокредиторським, мав ряд недоліків: реорганізаційна процедура – санація – на практиці видалася неефективною, не передбачалося ніяких засобів збереження майна (мораторій було введено тільки пізніше), не передбачалося залучення незалежних професійних осіб для надання послуг у справі про банкрутство (розпорядником майна найчастіше виступав представник обслуговуючого банку)⁷. Крім того, Законом не було встановлено базового розміру заборгованості, необхідного для порушення провадження у справі про банкрутство, що давало можливість запуску судового механізму банкрутства за наявності навіть незначного боргу, що також не йшло на користь суб'єктам підприємництва. Всі ці фактори зумовили внесення суттєвих змін до Закону України «Про банкрутство», який з 30 червня 1999 р. отримав нову назву – «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».

Закон 1999 р. розширив права боржника щодо відновлення його платоспроможності. Об'єктом правового регулювання тепер стали не майнові, а грошові зобов'язання боржника. Вперше на законодавчому рівні було передбачено функціонування спеціального державного органу з питань банкрутства та визначено його повноваження. Також Законом про банкрутство в редакції 1999 р. було введено інститут арбітражного керуючого, який може виступати у справі в якості розпорядника майна, керуючого

санацією або ліквідатора. 22 грудня 2011 р. було прийнято нову редакцію Закону про банкрутство, яка набрала чинності 19 січня 2013 р. Зміни, внесені даним Законом, у тій чи іншій мірі торкнулися практично кожного учасника провадження у справі про банкрутство. Як ці зміни вплинуть на розвиток вітчизняного права неспроможності, покаже час.

Проведене дослідження історії становлення та розвитку регламентації правового становища учасників справи про банкрутство дає можливість сформулювати наступні висновки. На етапі зародження конкурсного процесу коло учасників справи про банкрутство обмежувалося боржником і кредиторами, для яких цілком природнім було звернення стягнення за невиконання майнових зобов'язань на самого боржника, а не на його майно. Пізніше подібна практика показала, що особисті покарання боржника не забезпечують відшкодування заподіяних кредиторам майнових збитків, що зумовило заміну особистої відповідальності боржника на майнову. Кредитори почали переслідувати боржника не кожен окремо, а об'єднуючись і навіть призначаючи зі свого складу особу, уповноважену представляти інтереси всіх, кому боржник заборгував. Таким чином, вже з'являються праобрази сучасних інститутів зборів кредиторів та арбітражного керуючого. В епоху середньовіччя виникає новий учасник у справі про банкрутство – комітет кредиторів, перші згадки про якого знаходимо в Італії.

З кінця ХХ ст. відновлювальні процедури стали основою правового регулювання відносин неспроможності, що зумовило необхідність участі у справі про банкрутство професійних суб'єктів, метою участі яких у процесі є не лише пропорційне задоволення вимог кредиторів, але і, за можливості, відновлення платоспроможності боржника. Таким учасником став арбітражний керуючий у сучасному розумінні, який на даному етапі розвитку права неспроможності може виконувати у справі про банкрутство роль розпорядника майна, керуючого санацією або ліквідатора.

1. *Козирєва В. П.* Правове регулювання неплатоспроможності та банкрутства : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл., які навчаються за напрямом підготов. «Право» / В. П. Козирєва, Н. В. Філик, А. П. Гаврилішин. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. – С. 28. 2. *Підопригора О. А.* Римське право : підручник / О. А. Підопригора, Є. О. Харитонов. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – С. 363. 3. *Рябцева Я. Г.* Правовий статус арбітражного керуючого / Рябцева Я.Г. – К. : Логос, 2007. – С. 6. 4. *Гольмстен А. Х.* Исторический очерк русского конкурсного процесса / Гольмстен А.Х. – Спб. : Типография В. С. Балашева, 1888. – С. 2. 5. *Поляков Б. М.* Право неспроможності (банкрутства) в Україні : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Поляков Б.М. – К. : Ін Юре, 2011. – С. 24-25. 6. *Шершеневич Г. Ф.* Конкурсный процесс / Шершеневич Г.Ф. – М. : Статут, 2000. – С. 309-310. 7. *Бірюков О. М.* Розвиток концепції законодавства про банкрутство в Україні на зламі віків / О. М. Бірюков // Актуальні проблеми міжнародних відносин : збірник наукових праць / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – К., 2012. – Вип. 105, ч. 1. – С. 17.